

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Администрация муниципального района «Кызылский кожуун»

Республики Тыва

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение

Баян-Колская средняя общеобразовательная школа

им. Долчанмаа Б-К. Ш.

РАССМОТРЕНА

Руководителем ШУМО

 /С.В.Бошкажык/

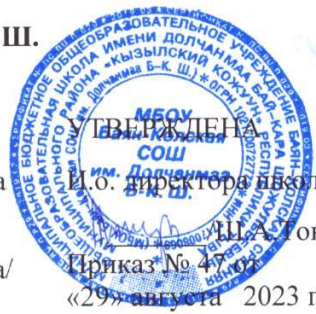
от «28» августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНА

Заместитель директора
по УВР

 /С.К.Чанзынмаа/

Приказ № 47 от
«29» августа 2023 г.

И.о. директора школы

 Ш.А.Токсун/.

Приказ № 47 от
«29» августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родной (тувинский) язык»

для обучающихся 5 классов

Составитель:

Чанзынмаа Саяна Кагай-ооловна,
учитель родного (тувинского) языка

с. Баян-Кол, 2023

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Азия диптин төвүндө чурттап чоруур тюрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзажылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптөринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бнрн негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тыва чоннуң салгалдарының аразында харылзажылганың база бир аргазы;
- тываларның өгбелеринден чнс-чнс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынган дылы;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы;
- өске эртемнерни шингээди алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыралынга идиг болуп;
- эртемде чаа ажыдышкыннарның дылы болбушаан, амгы неде нептереп турар массалыг чепсектерниң, уран чнгл база культураның хөй аңгы хевирлери (жанрлары) байлаа-биле ажыглаттынып;
- амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы кылдыр тыва чонга бараан болуп чоруур.

Тыва дыл -Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажил-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкынниг болурунуң магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпөөн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик деңгелге сонурганчыг кылдыр өөредири чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан дамчыштыр сөс курлавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир нениң салгалын өөредип-чаңчыктырыр ужурлуг. Тыва дылды 5-9, 10-11 класстарга өөредиринге кол удуртулгазы кылдыр бо программаны тургускан.

Кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгениң төрөөн дылга чижек программасы Ийиги салгалдың федералдыг кнрнестандартында көрдннген Ниити өөредилгениң утка-шынарының нндезининге болгаш Кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң тннелдериниң негелделеринге даянып тургустунган. Ында эге өөредилгениң чижек программасын уламчылап турар кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгени сайзырадырының ниити идеяларын болгаш днрнмнерин база өөредилгениң бнтн талалыг угланьышкыннарын барымдаалап тургускан.

Ук чижек ажилчын программа школа башкыларынга класс аайы-биле ажилчын программалар тургузарынга кол нндезин болур. Ол ышкаш өөредилге номнарының тургузукчуларынга тыва дыл курузунуң өскерилбес өзек (албан өөредир) кезээн бо чижек программа айыткан. Ынчалза-даа ажилчын программа тургузуп турар башкылар боттары өөреникчилерниң шингээди алган билиглер, мергежилдер, чаңчылдарының деңгелиниң аайы-биле таарыштыр өскертип ап болур. Башкының ажилчын программасының болгаш ном авторларының материалдарының утказын делгемчидип азы кезектерге (модульдарга) чарып өөредириниң аргаларын, уругларның хөй янзы ажил-чорудулгазының хевирлерин тып, өөреникчилерни сайзырадыр, кижизидер, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырарын ук чижек

программа снмелеп турар. Аңгы-аңгы хевирниң болгаш угланышышкынның өөрөдилге черлеринге (лицей, гимназия, кайы-бир эртемни хандыр өөрөдир школаларга дээш о.ө) ук программага даянып кылдынган башкының ажылчын программаларын ажыглап болур.

Чижек программада эге ниити өөрөдилгеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдннген. Кол болгаш ортумак (долу) школаның тыва дылга программанын база 5-9, 10-11 класстарның уругларының психологтук байдалын, назы- харын барымдаалап тургускан.

Ук программада тыва дыл курузунун аңгы-аңгы чадаларында (фонетика, лексика, грамматика) өөрөдилгениң сорулгаларының аайы- биле уругларның метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң тнңнелдерин канчалдыр чедип алыр аргаларын айыткан.

Чижек программа дөрт кезектен тургустунган:

- «Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөрөдилгениң сорулгаларын чедип алырынга кириер нлнг-хуузун; кол сорулгаларын, метапредметтиг, предметтиг, бот-тускайлаң тнңнелдерин; тыва дылдың ниити характеристиказын, кол уткалыг шугумнарны (линияларны), базистиг өөрөдилге планында туружун тодарадып көргнскен «Тайылбыр бижик»;
- Тус эртемге албан шингээдир билиглерни айыткан «Тыва дылга кнрнне стандарттары»;
- «Тыва дыл» курузунда 5-9 класстарга көрдннген чижек темаларны, оларның утказын болгаш уругларның ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин, чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек ажылдарны база 10-11 класстарга мурнунда өөрөнгөн билиглерин тнңневишаан, коммуникативтиг болгаш культура талазы-биле компетенцияларже кол кичээнгейни угландырып көргнскен; тема бнрнзгн каш ~~шак~~ өөрөдирин чижеглей хуваап тургускан «Чижек ажылчын программа»;
- Амгы неде «Тыва дыл» эртемниң башкылаашкынын экижидеринге ажыглаар көргнзнг болгаш немелде материалдарны, техниктиг херекселдерни айыткан «Материал-техниктиг хандырылга көргнзнглеринге снмелер».

Ол ышкаш 1 дугаар Капсырылгада «10-11 класстарга тыва дылды ханы (гуманитарлыг профильге) өөрөнгениниң тнңнелинде билир чннлдерин», 2 дугаар Капсырылгада «Бижимел ажылдарга демдек салырының негелделерин» немей кириген. Гуманитарлыг профильдин класстарынга школа компонентизинден немей шак бердинген болза, ажылчын программаны 10-11 класстарның ханы (гуманитарлыг профильге) өөрөнгениниң тнңнелинде билир чннлдеринге даянып башкы бодунуу-биле тургузуп алыр. 5-9 класстарга бижимел ажылдарның хемчээлин башкы уругларның деңнелиниң, байдалының болгаш оларны кннседир незиниң аайы-биле таарыштыр тургузуп алыры база көрдннп турар.

«Тыва дыл» эртемниң кол ниити өөрөдилгеге кириер үлүг-хуузу

Тыва дыл – Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде орус дыл-биле чергелештир кнрнне дылдарының бирээзи, тыва улустун төрөөн дылы болгаш аразында харылзажыр чепсээ. Ында тыва улустун чнс-чнс чылдар өтнр кадагалап келгени байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының эң-не бедик нлегерлери мөөңнеттинген. Тыва дыл амгы неде тыва культураның – тыва улустун байлак аас чогаалының, чечен чогаалдың, уран чннлнннң – болгаш массалыг информация чепсектериниң, эртемниң, өөрөдилгениң болгаш кижизидилгениң дылы болбушаан, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында калбаа-биле ажыглаттынып

турар. Тыва дылды сонургап, ону өөренир кнзелдиг өске этностарның төлээлериниң саны база чылдан чылче немежи олурары ук дылдың ажыглалының калбарып, делгемчип кел чыдарын бадыткап турар.

Төрээн дылдың метапредметтиг (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чннлдер) хнлээлгелери уругларны школага бнн талалыг хевирлээринге салдарлыг. Тыва дыл уругларның бодунуң көрнжнн шын илередиринге, уап боданыышкынын, интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы аян-биле бодун сайзырадырынга, чаагай мөзн-бндншке хевирлээринге; ча билиглерни, мергежилдерни шингээдип алырынга улуг ужур-дузалыг. Төрээн дыл кижиниң бот-хуузунда чонунуң (тыва кижиниң) иштики сагыш-сеткил культуразының болгаш чечен чогаалының байлактары-биле кижини төрөлгөтөнниң культура-төөгнлннг дуржулгазын байлакшытпышаан, ниитилелдин негелделеринге чаңчыктырар харылзаа чепсээ болур.

Тыва дыл кандыг-даа билиглерни чедип алырының кол аргазы болбушаан, оон-даа соңгаар мергежил-чаңчылдарын шингээдип алырынга салдарлыг. Өске улус-биле харылзашып билири, тодаргай тннелдерни чедип ап шыдаары, хөй ниитичи болгаш шилип алган мергежилдин талазы-биле бедик идепкейжизи дээрге-ле херек кырында амыдыралдың бнн-ле адырларында, ниитилелде болгаш делегейде болуп турар өскерилгелерге таарыштыр бодун ап чаңчыкканын илередир кижиниң шынарлары болур. Төрээн дылын шингээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедиинкиниг билип алырының, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартырының, өгбелериниң байлак дуржулгазын ажыглап билириниң база чаагай мөзн-бнднш, снзктериниң хевирлеттинериниң нндезини болур.

Кол школага (5-9 класстарга) төрээн (тыва) дылды өөредириниң сорулгалары:

- Иштики сагыш-сеткили аажок байлак, бедик мөзн-бнднштннг база бот-медерели бедик, Россияга, ооң иштинде төрээн Тывазынга, бодунуң чуртунга бердинген, шынчы; төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, хннднлээр хамаатыны кижизидери;
- төрээн дылын культураның болуушкуну кылдыр медереп хнлээп ап, ону чугаа чорударының, амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга билиг, дуржулга чедип алырының болгаш ниитилелде тургустунган мораль-этиктиг негелделерин, дылдың эстетиктиг ннезин медереп билириниң кол аргазы кылдыр хнлээп алыры;
- тыва дылды хнн бнрнде амыдыралдың болгаш өөредилгениң ажил-чорудулгазында ажыглаар аргаларның бирээзи кылдыр хнлээп алыры кижилер аразында харылзаа тударының кол аргазы кылдыр ажыглаары, өөредилгениң бнн талалыг кылдыныгларын шингээдип алырынга (ажыл-чорудулганың сорулгаларын тургузуп, оларны планнап, чугаага хамаарыштыр бот-хыналданы болгаш бот-эдилгени кылыр; чугула медээ бээр аргаларны ажыглаар; библиографтыг дилээшкннерни кылып билир, словарьлар, энциклопедиялардан болгаш өске-даа бижимел барымдаалардан, массалыг медээ чепсектеринден болгаш Интернет четкизинден тыва дылда херек медээлерни, сөзгнлелдерни тып, ушпа бижип, эде тургузуп билир дээш о.ө.) ужур-дузалыг чугула дыл болуп турарын билиндирери;
- дыл системазының тургузуун, ону ажыглаарының днрнмнерин, чугааның аянын болгаш литературлуг тыва дылдың кол негелделерин шингээдири; дылдың болуушкуннарын танып билири, оларны сайгарып, деннеп, дннштнрнп, бөлнктеп, ннелеп билир арга-дуржулгазын сайзырадыры, аңаа даянып аас болгаш бижимел чугаа культуразын сагыыры, чугаа чорударының хевирлерин билири, аңгы-аңгы байдалдарга дылды ажыглап шыдаары, чугаа этикединиң негелделерин шингээдип алыры; бодунуң ажыглап турары (потенциалдыг) сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттыннып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери; чедип алган билиглерин,

мергежил, чаңчылдарын өөрөдөлгө ажыл-чорудулгазынга болгаш хнн бнрнде амыдыралынга чугаа чорудуп тура, ажыглаар аргаларын уум байыдып сайзырадыры дээш о.ө.

Ортумак (долу) школага (10-11 класстарга) тыва дылга дараазында **кол сорулгаларны** боттандыраарынче угланган:

- өөреникчилерниң национал бот-медерелин национал культуразынга, төрөөн дылының байдалынга, хамааты ээ-харыысалгазынга даянып хевирлээри;
- өөреникчилерниң салым-чаяанынга, сонуургалдарынга база негелделеринге дннштнр, республиканың экономика болгаш социал дээш өөдеа адырларының специалистерни хереглеп турар амгы база келир неде медээлерин барымдаалап, профильдер аайы-биле өөрөдири;
- республиканың онзагайларын болгаш кнш-ажылдың саарылгазының негелделерин билип, өөреникчилерге профессионалдыг эртем чедип алыры-биле дең байдалдарны тургузары.

Кол болгаш ортумак (долу) ниити өөрөдөлгө черлерин доозуп турда, тнңнел кнрнне аттестациязын дужаары (регионалдыг тнңнел хыналданы кылдыраары) албан. 9 класстың доозукчуларынга регионалдыг тнңнел хыналда ажылды эдертиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктаныны 1 шак (60 минута) иштинде кылдыраары көрдннген. А 9-ку класска тыва дылга кнрнне шылгалдазын хыналда-хемчег материалдарының негелделеринге чагыртып эрттирери болгаш онаалгаларны 4 шак (240 минута) дургузунда кннседери көрдннген. Тыва дыл эртеми тыва литература эртеми-биле сырый харылзаалыг, ынчангаш 11 класстың доозукчуларынга регионалдыг тнңнел хыналда ажылды чогаадыг хевиринге 3 шак 55 минута (ниитизи-биле 235 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга эдертигни 3 шак (180 минута) болгаш кнрнне шылгалдазын (шилчилге-биле) чогаадыг хевиринге 3шак 55 минута (ниитизи-биле 235 минута) дургузунда бижидер. Ол чогаадыгның тнңнелдери тыва дылга болгаш тыва литературага хамааржыр кылдыр хынаарының негелделерин тургузарын снмелеп турар.

Ниити өөрөдөлгөниң национал-девискээр кезээн шингээдип алганының тнңнелинде өөреникчи ниити өөрөдөлгө билиглерин, ара мергежилдин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, ара мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шингээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогуумчалыг байдалы болур.

Өөрөдөлгө эртемниниң (тыва дылдың) ниити характеристиказы

Кол болгаш ортумак (долу) школага тыва дыл курузунуң утказы чугаа чорударының (коммуникативтиг), дыл эртемниниң айтырыгларындан аңгыда мөзн-бнднш, культура талазы-биле айтырыгларны шингээттирер өөрөдөлгөниң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче угланган.

Коммуникативтиг компетенция (улус-биле чугаалажып, харылзажып билири) дээрге-ле чугааның янзы-бнрн хевирлерин шингээдип алганы, назы-харынга дннштнр аас болгаш бижимел чугааның нндезиннерин, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын чугула херек ажыл-агыйжы болгаш анаа-даа чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның

сорулгаларын тодарадып, ооң байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң бодал-сагыжынга, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскерттип билиринден көстнп кээр.

Өөренип турар тема бнрнзн уругларның логиктиг боданышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур уjurлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилернин чугаазын *үш угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири: шын адалганы сагып, сөстөрнин хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни ооң лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дннштнр ажыглаары. Литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында хажыдыышкыннарын – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чннлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаарадыры.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шингээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг уjur-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнарын (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөредир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бнрн мергежилгелер кннседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзнтглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр уjurлуг чннл – уругларның улус мурнунга чнве чугаалап билир кылдыр чаңчыктырары, кандыг-даа темага, эң ылангыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан темаларга хамаарыштыр бодалын илередип билир кылдыр өөредири болгаш ниитизи-биле харылзаалыг чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар незинде аянынг номчулганы чедип алыры база чугула. Харылзаалыг сөзнтглелди дыңнап азы аянынг номчуп тура, ында сөстөрнин нн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш нн доктаашкынын сагыыры; сөзнтглелдиң утказынга дннштнр нннн бедидип, чавызадып, днргедедип, оожумнадып номчууру азы чугаазы дээш о.ө негелделерни сагыыры чугула.

Дыл талазы-биле компетенция (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп чннлдн медереп билиринден хевирлеттинер. Оон аңгыда дылдың тургузуун, сайзыралын болгаш хнлээлгелерин; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээдип алганындан; өөреникчилернин сөс курлавырын байдып, чугаазын шын тургузуп билиринден; дыл эртемин тускай эртем кылдыр шингээдип алганындан, ооң кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып, янзы-бнрн дыл словарьларын ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлге, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилернин төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медереп билири; дылдың чоннуң төөгнзн-биле харылзаалыын, тыва дылдың национал онзагайларын билип, тыва чугаа этикединиң нормаларын шингээдип алганы база тыва национал культура база ооң-биле холбашкан сөстөрнин утказын шын тайылбырлап билири болур.

Чижек ажылчын программада «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде бердинген материал уругларның чнгле дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а өөредилге незинде алган билиглерин херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазынга азы

харылзажылгага шын ажыглап билир кылдыр өөредир ужурлуг. Ынчангаш стандартта бердингени курстун кезек бнрнзн ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блока (1), дыл болгаш чугаа болушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемниң (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блока (2), ук билиглерни өөредирде, ажыглаар өөредилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин киирген.

Ук чижек программада (чижек планнаашкында) чугаа сайзырадылгазын ншкн блок кылдыр (3) немеп киирген. Ында чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек темаларны база өөредилге незинде чорудуп болур ажылдарны снмелеп турар бис. Оларны башкы бодунуу-биле өскерттип болур. Амгы эртем-техника талазы-биле, ылаңгыя компьютер, Интернет четкизи, соталыг харылзаа дээш оон-даа өске чаартылгаларлыг сайзыраңгай неде уруглар чнтле оларны дамчыштыр харылзаа кылыры көвндеп, херек кырында улус-биле дрт чугаалашпайн турарындан чугаа чорудар арга-дуржулгазы чок азы эвээш бооп турар. Ынчангаш аас болгаш бижимел харылзаалыг чугааны дыл талазы-биле алган билиглеринге даянып, сайзырадыры чугула. Ылаңгыя Тываның болгаш өске-даа чоннарның культуразы, төөгнзн, су-чаңчылдарынга хамаарышкан темаларны уругларның делегей көрнншкнннн делгемчидери-биле ажыглап болур.

Бо программаның эң кол угланышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктырары. Ында уругларны чнтле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шингээдиринге белеткеп, бнгн талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр (функциональная грамотность) кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бнгн талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары)** көрдннген:

1) өөредилгениң харылзаа чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бнрн хевирлерин билири; нежилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хнлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бнрнзннге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзажылга незинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыыры дээш о.ө.

2) өөредилгениң угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрндээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны иди ннднрери; угаап боданышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергениң) медээзин тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чнгртн, ханылап номчууру о.ө) сорулгазының аайы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бнрн медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш, дээш о.ө); медээлерни янзы-бнрн аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) өөредилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) хөй талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чннлнннн сорулгазын шын билип, аңа дннштнр тайылбырлап билири; кылыр дээн чннлнннн планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири; бодунжылган чннлннге ннелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири дээш о.ө.

Уругларның бнги талазы-биле сайзыраңгай болурунун кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге нндезилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Кол ниити өөредилге черин доозуп турда, тнңнел кнрне аттестациязын дужаары (регионалдыг тнңнел хыналданы кылдырары) абн болгаш тыва дылга белеткел деңнелиниң негелделери хыналда-хемчег материалдарын тургузарының нндезини болур.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бнрн байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөредири чнгле дыл эртемниң билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидеринче, чугаалажырының ниити днрнмнерин болгаш чугаа культуразын сагырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзн-бнднжн чаагай, эптиг-чөптнг кижини хевирлээринче угланган болур.

Ынчангаш кол школага төрөөн дылды кайы хире өөреткени ортумак (долу) школаның – 10-11 класстарга – болгаш өске тускай өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылаарынга кижиниң ниити культуразының деңнелин көднрер.

Кол уткалыг шугумнар

Ук программада тыва дыл курузунун өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга уjur-дузалыг *үш уткалыг шугумну* айыткан:

- Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- Культура талазы-биле компетенцияның (төрөөн дылдың культура-төөгнлнг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш чугаа чорудары», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзнглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөренген соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргнскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва улустун төөгн болгаш культура-биле харылзаазын көргнзип турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдннген уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстун кезек бнрнзип сайгарып көргнч өөреникчилер чнгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шингээдип алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер, чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш төрөөн дыл дээрге катаптаттынмас национал-культурлуг болуушкун деп билип алыр. Ынчангаш курстун кезектериниң дес-дараалашкаа болгаш өөредир шактарның хемчээлиниң чижеглей бердингени ооң чижек программа болуп турарында.

«Тыва дыл» эртемин өөрөнгенин түннелдери

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программазын шингээдип алгаш, чедип алыр **бот-тускайлан түннелдеринге** дараазында чннлдер хамааржыр:

- 1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзн-бнднш шынарларын сайзырадырынга төрөөн дылыныңчугулазын медереп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннуң ыдыктыг, ннелиг эртинелериниң бирээзи деп билири;
- 2) тыва дылдың эстетиктиг ннезин медереп билири; төрөөн дылынга ынак болгаш ону хннднлеп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;
- 3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чнткнлднт болуру.

Метапредметтиг түннелдеринге (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чннлдери) дараазында чннлдер хамааржыр (5-9, 10-11 класстарга):

- 1) Чугаа чорудулгазының бннгн-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзнтгелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзнтгелдерин номчулганың янзы-бнрн хевирлеринге (сөзнтгелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чнтгнртн азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзнтгелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бнрн хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзнтгелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзнтгелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;
- информация ап болур чннлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бнрн словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзнтгелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дннштнрнп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижшири:

- кылып дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган тннелдерин ннелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзнтгелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, ннелел берип) шыдаары;
- сөзнтгелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзнтгелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага днншкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чннлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
- монологтуң янзы-бнрн хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бнрн хевирлерин: (хннднлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-хары (диалог-расспрос), чугаалажып олар кижизин чугаа чорударынче кыйгыраы (диалог-побуждение), өске кижин биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;
- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол днрнмнерин сагыыры;
- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа незинде арын-шырайын болгаш шимчээшкннерин эптиг болгаш шын алдынары;
- хнн бнрнде өөренип азы ажыл кылып турар незинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын ннелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзнтгелин хоюглап азы эдип, өскерттип, делгередип билири;
- бодунуң нежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын хнн бнрнде амыдыралга ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа незинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

- ✓ сөзнтгелде көскн болгаш чажыт, чугула болгаш чугула эвес медээлерни, тема болгаш кол бодалын барымдаалап сайгарары;
- ✓ информация алыр чнглдерден (массалыг информация чепсектеринден, Интернеттен, аудио-, видеоматериалдардан...) бодунга херек материалдарны уштуп ап, ооң бижимел сөзнтгелдин тургузуп билири;
- ✓ бижимел сөзнтгелди медээ дамчыдар өске хевирлерже (Интернетче, аудио-, видеоматериалдарже...) шилчидип билири;
- ✓ хөйинң мурнунга чугаалаар чнглнннң темазын шилип, сорулгазын тодарадып, шын дамчыдып, чугаа культуразын сагып билири;
- ✓ чугаа незинде тыва литературлуг дылдың орфоэпия талазы-биле болгаш лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыры;
- ✓ бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын дылдың нормаларына днгжнп турарының талазы-биле ннелээри;
- ✓ аас болгаш бижимел чугааның дылдың нормаларына днгжнп турарын ннелээри-биле дыл словарьларын болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары;
- ✓ бердинген сөзнтгелде дылдың кезектерин танып, оларның аразында харылзаазын эскерип, деңнелин тодарадып билири;
- ✓ янзы-бнрн темаларга аңгы-аңгы авторларның чугаазын (ооң иштинде тыва дылдың байлааның болгаш чаражының, онзагайының дугайында) тайылбырлап билири;
- ✓ тыва дылдың болгаш тыва дыл эртеминиң сайзыралының болгаш төөгнзнннң дугайында билири;
- ✓ чугаа незинде өске кижиниң бодалынга хамаарыштыр бодунуң чөпшээрешпейн азы чөпшээрешпейн турарын илередип билири;
- ✓ дылдың стилистиктиг курлавырларын ннелеп билири; сөзнтгел тургузарда, ооң стилиниң демдектерин чидирбези;
- ✓ бердинген сөзнтгелге ннелелдерни берип билири.

Базистиг өөредилге планында «Тыва дыл» курузунуң туружу

Өөредилге планынга хамаарыштыр Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өөредилге яамыларының дужаалдарын нндезинге алыр таварылгалар тургустунуп кээр. Ындыг таварылгада школаның ажылының угланыышкынын, онзагайын барымдаалап, тыва дыл өөредир шактар хуваалдазынга өскерилгелер туруп болур.

Федералдыг базистиг өөредилге планы РФ-ниң өөредилге черлеринге төрөөн дылды 5-11 класстарга шуптузунга неделяда 2 шак кылдыр көрдннген, ынчалза-даа школа компонентизинде («часть формируемая участниками образовательных отношений») бердинген шактар-биле көрдннген чижек вариантызын дараазында киирген. Чижээлээрге, 5 класска – 105 шак, 6 класска – 105 шак, 7 класска – 105 шак, 8 класска – 70 шак, 9 класска – 35 шак. Оон аңгыда 10 класска – 35, 11 класска – 35 шак көрдннген. Көрдннген шактардан аңгыда (азы эвээш апарган таварылгада) школа компонентизинге бердинген 1-2 шакты өөредилге чери национал-девискээр кезээн шынарлыг өөредир-биле немээри көрдннген.

ТЫВА ДЫЛГА КҮРҮНЕ СТАНДАРТТАРЫ (АЛБАН ШИҢГЭЭДИР БИЛИГЛЕР)

Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

1 кезээ. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры.

1. Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры. Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назын, эрге-дужаалы дээш о.ө). Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог. Монологтуң хевирлери (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын); монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин холуй ажыглаары). Диалог, диалогтуң хевирлери (хннднлел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугаалажып оар кижизин чугаа чорударынче кыйгылары (диалог-побуждение), өске кижибиле бодал солчуру дээш о.ө.).
2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагай талаларын медресеп билири; диалог болгаш монологтуң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары; чугаа нормаларын сагыыры.

2 кезээ. Чугаа чорудулгазы.

1. Чугааның ажил-чорудулга болуру. Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижиири. Номчуурунуң, дыңнаарының, чугаалажырының болгаш бижиириниң культуразы.
2. Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаары. Сөзнглелде чугула болгаш немелде (чугула эвес) медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры. Номчаан болгаш дыңнаан сөзнглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр дамчыдары. Номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин аңгылаары (сөзнглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чнчнртн азы улуг-каралап номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид), өөредилге ному болгаш өске-даа бижимел материалдарны ажыглаары. Дыңнаан азы номчаан сөзнглелиниң утказын (кысказы-биле азы долузу-биле) дамчыдары.

Чугаа чорудулгазының сорулгазының, байдалының болгаш кайда болуп турарының аайы-биле аас болгаш бижимел монологту, аас-биле диалогту тургузары. Бир темага хамаарыштыр материалдарны шилип болгаш чаңгыс аайлаары; справочниктерден, немелде литературалардан чугула медээлерни тып, сайгарары болгаш эде тургузары.

3 кезээ. Сөзүглел

1. Сөзнглел дугайында билиг, сөзнглелдиң кол демдектери (кезектериниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектерниң грамматика талазы-биле харылзаалы (дес-дараалашкак, чергелешкек), утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыы). Сөзнглелдиң темазын, кол утказын тодарадып тургузары.

Сөзнглелдиң тургузуу, планы. Абзацтың сөзнглелдиң кезектеринге чардынар аргазы болуру. Сөзнглелдиң микротемазы (кыска темаларга чардынганы), кезектериниң болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа.

Сөзнглелдиң утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, допчулай бижиири, аннотация.

2. Сөзгелдин темазын, утказын, тургузуун, утка болгаш хнлээлгезиниң аайы-биле янзызын тодарадыры. Сөзгелдин **пийн** тургузары. Сөзгелдин утказының, домактарның харылзажыр аргаларының аайы-биле уткалыг кезектерин тодарадып тургузары. Сөзгелдин дылының онзагайын сайгарары. Аңгы-аңгы хевирлер, стильдер, жанрлар аайы-биле сөзгелдерни тургузары. **Сөзгел** тургузарының негелделерин сагыыры (логиктиг болуп турары, дес-дараалашкаа, чергелешкээ, харылзаалы, темага днншкээ дээш о.ө.).

4 кезээ. Дылдың хүлээлгелериниң янзылары

1. Функционалдыг стильдерниң азы дылдың хнлээлгелериниң хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Ном стильдериниң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стильдери. Ук стильдерниң ажыглаттынар жанрлары: эртем (нненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдегелдери, репортаж...), албан-херек (хол нжнн, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чечен чогаал стилиниң онзагайы. Аас чугаа стилиниң кол жанрлары: кандыг-бир чнве чугаалаары (рассказ), чугаалажыры (беседа), маргыжары (спор).
2. Функционалдыг стильдерниң хевирлерин, жанрларын тодарадыры. Сөзгелдин кайы тодаргай стиль хевиринге хамааржырын ылавылаары. Чугаага бодалын илередири, стилиниң онзагайының болгаш ажыглаан дыл аргаларының аайы-биле днншпнрп, деннээри. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар хевирлеринге бижимел чугааларны илередип тургузары; эш-өөрнннн мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат дамчыштыр чугаалап, бодун шын алдынары. Янзы-бнрн барымдааларны ажыглавышаан, маргылдаалыг айтырыгларга киржип, бодалын бадыткап, шынзыдары.

Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

5 кезээ. Дыл дугайында ниити билиглер

1. Тыва дыл – тыва улустуң төрөөн дылы, Россия Федерациязының бир субъектиси Тыва Республиканың девискээринде кнрнне дылы. Тыва дылдың ужур-дузазы, ооң хнлээлгелери.
Тыва дыл – тнрк дылдарның бирээзи. Тыва дылдың тнрк дылдар аразында туружу. Амгы тыва дыл. Тыва дылдың сайзыралы. Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, бөдннн тыва чугаа болгаш ооң аяны, мергежил сөстөриниң хевирлери, жаргоннар.
Лингвистиканың дыл дугайында эртем болуру.
Дыл эртеминиң кол кезектери.
Тыва дыл эртеминиң шинчилекчилери.
2. Кижиниң амыдыралында харылзажырының чаңчыл-мергежилдериниң чугулазын, ниитилел болгаш кнрнне амыдыралында, делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медресеп билири.

Тыва дылдың болгаш ооң сайзыралының, өске дылдар-биле харылзааларының дугайында кол билиглерни медресеп билири. Амгы тыва дылдың янзы-бирн функционалдыг хевирлерин ылгаары. Тыва дылдың чаражын, байлаан эскерип билири.

Тнрк дылдарның бөлнктерин, оларның аразында тыва дылдың сайзыралының дугайында кол чнглдерни тодарадыры.

6 кезээ. Фонетика болгаш орфоэпия

1. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру.

Нн – дылдың эң бичии кезии. Ажык болгаш ажык эвес нннерниң ылгалы.

Ажык нннер, оларның бөлнктери. Ажык нннерниң аяннажылгазы.

Ажык эвес нннер, оларның бөлнктери. Ажык эвес нннерниң сөс иштинге каттыжып эптежири база солчуру.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери. Слог. Ударение.

Фонетиканың тускай аян кириер аргалары (ударение, пауза, интонация).

Орфоэпияның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес нннерин шын адаарының днрнмнери.

2. Сөс иштинде ннннң утка ылгаар шынарларын медресеп билири. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык нннерни; кадыг болгаш чымчак ажык нннерни; ыткыр, днлей ажык эвес нннерни; кошкак, кнштннг, аяр ажык эвес нннерни аңгылаары. Транскрипция дузазы-биле нннерниң адаарының болгаш бижириниң онзагайларын тайылбырлаары. Сөстнң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры. Чугаа незинде болу бээр нн өскерилгелерин литературлуг нормага дннштнр адаары. Шын адалганың днрнмнеринге хайгыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын ннелээри.

Фонетика болгаш шын адалганың дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазынга херек кырында ажыглаары.

Чечен чогаалга фонетиканың элементилерин шын ажыглаанын хайгаараары.

7 кезээ. Графика

1. Графиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Ниитилелдин амыдыралынга бижиктин ужур-дузазы. Бижиктин хевирлери.

Алфавит. Тыва алфавиттин кыска төөгнзнг. Амгы тыва алфавиттин тургузуу. Нннер болгаш нжнктерниң сан талазы-биле днгжнп б днншпейн баары. Узун болгаш өк-биле адаар ажык нннерни, дакпырлап бижиер ажык эвес нннерни бижикке демдеглээри. Улг болгаш бичии нжнктерни демдеглээри.

2. Кижини төрелгетениң амыдыралының төөгнзнге бижиктин ужур-дузазын медресеп билири. Сөстнң нн болгаш нжнкт тургузуун тодарадыры. Алфавитти словарьлардан, тайылбыр номнардан, энциклопедиялардан, SMS-чагаалардан медээ база мобильдиг телефондан долгаар дээр кижизиниң адын (адресатты) дилээрде, ажыглаары.

8 кезээ. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы.

1. Морфемиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Морфема (сөстнң уткалыг кезектери) – дылдың кезии (единицазы) болуру. Тыва дылда сөстерниң тургузуу болгаш кезектери, оларның хевирлери.

Өскертилге кожумаа – сөстнң грамматиктиг хевирин өскертир кезээ.

Чогаадылга кожумаа – сөстнң утказынга чаа утка кирип, сөс чогаадыр кезээ.

Дазыл. Төрел сөстөр.

Дазылда днлей нннерниң ыыткыр хевири-биле солчуру.

Кожумактарның вариантылыг болуру.

Сөс чогаадылгазының дыл эртемниң бир кезээ болуру. Эге дөс болгаш сөс тургузар кожумактар.

Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары; ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры; хурааңгайлаан арга.

Чугаа кезектериниң тургустунарының онзагайлары.

Сөс чогаадылгазының кол аргаларын чечен чогаалда ажыглаанын хайгаараары.

2. Морфемаларның чнге сөстнң уткалыг кезээ болурун медресе билири. Сөсте кезектерниң лексиктиг, грамматиктиг, сөс чогаадыр ужур-дузазын билири. Сөстнң утказының болгаш чогаадылгазының аайы-биле кезектерге чарары. Сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадып, оларны чижектерге бадыткаары. Сөстнң тургузуунуң болгаш чогаадылгазының аайы-биле сайгарылгазын кылыры.

Сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин шын бижилгеге ажыглаары.

Чечен чогаалда сөс чогаадылгазының аргаларын хайгаараары.

9 кезээ. Лексикология болгаш фразеология.

1. Лексикологияның дыл эртемниң кезээ болуру. Сөс – дылдың эң чугула кезии (единицазы). Сөстнң кижиниң бодалдары, сагыш-сеткилин илередиринге ужур-дузазы. Кижиниң сөс курлавыры оң интеллектуалдыг болгаш чугаазының сайзыраңгайының деңгелиниң көргнзгн болуру.

Сөстнң лексиктиг болгаш грамматиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр; сөстнң дорт, доора болгаш көжнрген укаы Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлнктери. Тыва дылдың тайылбыр словары.

Синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзылары. Табу (хоруглуг сөстөр) болгаш эвфемизмнер (ойзу адаан сөстөр), оларның ужур-дузазы, кол бөлнктери.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлнктээри. Ниити тнрк лексика. Өске дылдардан сөстөрни нлегерлеп алыры Моол болгаш орус дылдардан нлегерлээшкиннер. Ук дылдарны (моол, орус) дамчыштыр нлегерлээшкиннер.

Тыва дылдың лексиказының ажыглалының аайы-биле бөлнктери. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: мергежил сөстери (профессионализмнер), диалектизмнер. Терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер. Жаргон сөстөр.

Фразеологияның дыл эртемниң кезээ болуру. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыны синонимнер. Тыва дылдың фразеологтуг словарлары.

Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарлары, оларның төрээн дылдың байлаан шиңгээдип алырынга ужур-дузазы.

2. Кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстнң ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медресе билири.

Орфографтыг болгаш пунктуастыг бергедээшкиннерни шиитпирлээрде, шын бижилгенин орфографтыг словарьны болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары.

Культура талазы-биле компетенцияның (төрээн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы:

14 кезээ. Дыл болгаш культура

1. Дылда чоннуң культуразы болгаш төөгнзгнннң илереттингени. Тыва эвилең-ээлдек чугааның днрнмнери (этикеди).
2. Тыва улустуң аас чогаалында, чечен чогаалында болгаш төөгн талазы-биле сөзнглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры; дылдың словарьлары-биле (тайылбыр, очулга словары дээш о.ө.) оларның утказын тайылбырлаары. Тываның төөгнлннг болгаш культурлуг чаңчылдарын көргнскен чамдык сөстөрннң болгаш чугааларның тывылган ~~төөгннн~~ндугайында дыңнадыгларны белеткээрде, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Тыва чугааның днрнмнерин өөредилгенин ажил-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптннг ажыглаары.

5 КЛАСС (102)

Кирилде тема (3 шак)

1. Дыл – кижилерниң харылзажырының кол чепсээ. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-дузазы. Дылдың эртем болуру. (1 шак)
2. Кижилерниң төрөлгөтениниң өске дириг амытаннардан чугааланыр ылгалын билири; дыл кижилерниң харылзажырының кол чепсээ болбушаан, өөредилге системазында «Төрээн дыл» деп эртеми бооп чоруурун билири.

Эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерни катаптаары (5 шак)

Чугаа сайзырадылгасы (1 шак)

1. Сөстнң тургузуу: дазыл, чогаадылга кожумаа, өскертилге кожумаа.
Нннер болгаш нжнктөр: кыска болгаш узун ажык нннер болгаш оларны шын бижиири; сөстөрниң эгезинге *т-д, п-б* деп ажык **жк** нннерни шын бижиири; *я, е, ң, ю* деп ажык нжнктөрлиг сөстөрни шын бижиири.
Чугаа кезектери. Чнве аттарының саннарга болгаш падежтерге өскерлири, домакка кол сөс, сөглөкчи болуру. Демдек ады. Демдек адының тодарадылга болуру.
Арынның ат оруннары. Домакка ийиги черге кежигнннер болуру. Кылыг сөзнннң арыннарга, саннарга, нелерге өскерлири. Домакка сөглөкчи болуру.
2. Сөстнң кезектерин, нннер болгаш нжнктөрни ылгаары. Эге класска чнве ады, демдек ады, ат орну, кылыг сөзнннң дугайында **ан** билиглерин бадыткаары.
3. Чугаа сайзырадылгасы: «Чай – солун үе» деп темага угаап боданыышкынныг чогаадыг бижиири.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры (3 шак)

Чугаа сайзырадылгасы (1 шак)

1. Чугаа болгаш чугаалажыры. Чугаалажыр байдал. Чугааның чедишкынниг болуру болгаш чедимче чок болурунун чылдагааннары.
Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог чугаа.
Чугааның ажил-чорудулга болуру. Чугаа чорудулганың хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаары болгаш бижиири.
Авторнун сөстөриниң соонда азы мурнунда дорт чугаа (эге билиглер). Дорт чугаага бижик демдектери.
2. Аас болгаш бижимел чугааның онзагайларын медереп билири; аас болгаш бижимел чугааның чижектерин сайгарары.
Диалог болгаш монолог чугааны аңгылаары. Чугаалажырының кол хевирлерин билири.
Сөзнглелде кол болгаш немелде медээни дыңнап болгаш номчуп тура, шын билип алыры.
Номчаан болгаш дыңнаан сөзнглелиниң утказын кыска азы долу кылдыр чугааның байдалының аайы-биле дамчыдары. Дорт чугааны авторнун сөстөринден аңгылай чугаалаары, номчууру.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Чугааның янзыларының аайы-биле (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) сөзнтлелдерниң чижектерин сайгарары.

Синтаксис, пунктуация болгаш чугаа культуразы (9 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (2 шак)

1. Сөс каттыжыышкының дугайында эге билиг. Сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөстөрниң утка аайы-биле каттышканы.
Домак. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле бөдннн домактарның янзылары: медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары. Алгы домактары. Домактың чугула кежигнннери (катаптаашкын). Домактың ийиги черге кежигнннери: немелде, тодарадылга, байдал. Ийи чугула кежигннннг делгеренгей эвес болгаш делгеренгей бөдннн домактар.
Чаңгыс аймак кежигнннерлиг домактар, оларга бижик демдектерин салыры. Чаңгыс аймак кежигнннерниң мурнунга азы соонга тнңнекчи сөстөр.
Нарын домактар дугайында эге билиг. Нарын домакта эвилелдер чокка каттышкан бөдннн домактар, оларның кезектериниң аразынга биче сек салыры. Нарын домактарда *ынчалза-даа, а, харын, чүге дээрге* деп эвилелдерниң мурнунга биче сек салыры.
2. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарын аңгы-аңгы аялгалыг номчууру, чугаалаары, чугаага ажыглаары.
Домактың ийиги черге кежигнннери-биле бөдннн домактарны делгередири болгаш оларны чугаага ажыглаары.
Чаңгыс аймак кежигнннерлиг домактарны; мурнунда азы соонда тнңнекчи сөстөрлиг домактарны тургузуп, чугаага ажыглаары, оларны шын аялгалыг номчууру.
Нарын домактарны шын тургузуп, чугаага ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Делгеренгей эвес кыска сөзнтлелди ийиги черге кежигнннерин бөдннн домактарга ажыглап тургаш делгередири. Чогаадыгга чаңгыс аймак кежигнннерлиг бөдннн домактарны болгаш нарын домактарны шын ажыглаары. Сөзнтлелдин уткалыг кезектери болгаш сөзнтлелде кол бодал дугайында катаптаары. «Ачамны чнге хнднлээр мен?» деп темага **уап** боданыышкынныг чогаадыг бижири.

Лексика болгаш чугаа культуразы (8 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Лексика дугайында билиг. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Тайылбырлыг словарь дугайында. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр. Сөстөрниң дорт болгаш доора уткалары. Омонимнер. Лексиканың темалыг бөлнктери. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары
2. Хөй уткалыг сөстөрниң лексиктиг уткаларын словарьлар дузазы-биле тодарадыры, оларны чугаага шын ажыглаары; сөзнтлелдерде синонимнер, антонимнер, омонимнерни, хоруглуг болгаш ойзу адаан сөстөрни тывары, оларны чугаага **шын**

хереглээри; сөстнң доора болгаш дорт уткаларын эки билири; орус-тыва, тыва-орус, тайылбырлыг болгаш орфографтыг словарьларны ажыглаары.

3. Чугаа сайзырадылгазы: Лексикада алган билиглерин ажыглавышаан, «Төрөөн дылым дугайында бодалым» деп темага монолог тургузары.

Фонетика, орфография болгаш чугаа культуразы (9 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Фонетика дугайында ниити билиг. Фонетиканың дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Нн – дылдың кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа нннериниң тургустунары. Ажык болгаш ажык эвес нннер. Артикуляция дугайында эге билиг.
Ажык нннерниң бөлнктээшкини. Өк-биле адаар ажык нннерлиг сөстөр, оларны шын бижири. Й ннниңг ажык нжнктөр (я, е, ң, ю) оларны шын бижири болгаш ажыглаары.
Ажык эвес нннерниң бөлнктээшкини. Днлей, ыткыр, аяар ажык эвес нннер. Кнштнңг, кошкак (днлей болгаш ыткыр), эң кшк(аяар) ажык эвес нннер. Ажык эвес нннерниң нжнктерин шын бижири. Сөске ажык эвес нннерниң каттыжар чуруму болгашдөмейлежири.
Фонетиктиг транскрипцияның демдектери.
2. Нннер болгаш нжнктөрни шын ылгап, оларны шын адаары, бижири; сөстөрни шын көжнрнп, оларның транскрипциязын кыдыры Орфографтыг словарьларны, орфография днрнмнерин ажыглаары. Кыска, узун, өк-биле адаар ажык нннерни; кадыг болгаш чымчак ажык нннерни; ыткыр, днлей ажык эвес нннерни; кошкак, кнштнңг, аяар ажык эвес нннерни ылгаары. Сөстнң фонетиктиг сайгарылгазын кылыры.
Чугаа незинде болу бээр нн өскерилгелерин литературлуг нормага дннштнр адаары. Шын адалганың днрнмнеринге хамарышпыр бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын ннелээри.
Фонетика дугайында билиглер болгаш мергежилдерин бодунуң чугаазынга херек кырында ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Бойдуста нннер» деп темага аас чугаа кылыры. Хөөмей-сыгыт дугайында бодалдар-биле таныжары (эртем стилинге сөзнтгел-биле ажыл). Ч.Ч.Кууларның «Шораан» деп тоожузундан нзннднлерни сайгарары (чечен чогаал сплинхайгаараары).

Графика, орфоэпия болгаш чугаа культуразы (6 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Графика, ооң хевирлери. Алфавит. Ъ болгаш Ь демдектерни хереглээри. Слог болгаш ооң хевирлери. Амгы тыва алфавиттиң тургузуу болгаш ында нжнктөрниң аттары. Нннер болгаш нжнктөрниң сан талазы-биле днншкээ. Узун болгаш өк-биле адаар ажык нннерни, дакпырлап бижиир ажык эвес нннерни бижикке демдеглээри. Улуг болгаш бичии нжнктөрни демдеглээри.

Орфоэпия дугайында билиг. Орфоэпияның дыл эртеминиң бир кезээ болуру. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес нннерин адаарының днрнмнери. Сөс иштинге кошкак ажык эвес нннерниң ыыткыр болгаш днлей хевирлериниң солчуру. Ударение дугайында билиг.

- 2 Сөстөрни (ооң иштинде нлегерлеп алган сөстөрни) шын адаары болгаш бижири, оларга кожумактар немеп билири. Сөснңфонетика-графиктиг сайгарылгазын кылыры. Сөстөрни слогтарга чарып, көжнрери. Аас чугааның негелделерин сагыыры.
- 3 Чугаа сайзырадылгазы: Деңнелгелерни болгаш өске-даа уран-чечен аргаларны чугаага ажыглавышаан, чогаадыг-чурумалды бижири.

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Орфография. (7 шак)

Чугаа сайзырадылгазы. (1 шак)

- 1 Сөстнң уткалыг кезектери (морфемалар) – дазыл, чогаадылга, өскертилге кожумактары. Сөстнң дазылы болгаш кожумактары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактары, оларның вариантылыг болуру. Төрел сөстөр. Сөстнң дөзн болгаш өскертилге кожумактары. Укталган болгаш укталбаан дөстөр.
Сөс чогаадылгазы. Морфологтуг (кожумактыг) арга. Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстнң каттышканындан) чаа сөстн чогаадыры. Хурааңгай нарын сөстөр, оларны шын адаары болгаш бижири.
- 2 Сөстнң тургузуун сайгарары. Чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын танып, ылгаары. Төрел сөстөрни тывары. Укталган болгаш укталбаан дөстөрни ылгаары. Кандыг аргалар-биле сөстөрниң тургустунарын билири. Дазыл (дөс) болгаш кожумактың каттышканында дакпырлаан *сс, нн, мм, нн, кк, тт* деп нннерниң нжнктерин шын бижири.
- 3 Чугаа сайзырадылгазы: Кыска эдертигни бижири.

Морфология болгаш орфография. Чугаа культуразы. (34 шак)

Чугаа сайзырадылгазы.(4 шак)

1. Морфология дугайында билиг. Морфологияның грамматиканың бир кезээ болуру. Чугаа кезектери. Тыва дылда сөстөрни лексика-грамматиктиг бөлнктөргө чарары, ооң барымдаалары.
2. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектери, оларның грамматиктиг демдектерин ылгаары.

Чүве ады

1. Чнве ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Тодаргай болгаш туугай чнве аттары. Чнве аттарының тургустунары.
Хуу болгаш ниити чнве аттары. Географтыг аттарны, кудумчулар болгаш шөлдер аттарын, төөгнлнг болуушкуннар, **чннн** байырлалдарының аттарын улуг нжнктөр-биле бижири. Номнар, солуннар, журналдар, чуруктар, кинофильмнер, шиилер, литература болгаш чогаалдарның аттарын улуг нжнктөр-биле эгелеп бижири база оларны кавычкалар-биле тускайлаары.
Чнве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери.
Чнве аттарының саннары. Оларның кожумактарын шын бижири.
Чнве аттарының хамаарылга хевир болгаш ооң кожумактары.

Чнве аттарының адалга болуру.

Чнве аттарының падежтерге өскерлири.

Нлегерлеп алган сөстөрнің сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын бижири.

Чнве адының морфологтуг сайгарылгазы.

2. Янзы-бнрн чогаадылга кожумактары-биле укталган чнве аттарын тургузары. Хуу болгаш ниити чнве аттары шын адаары болгаш бижири. Чнве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлерин шын бижип, ажыглаары. Чнве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири. Нлегерлеп алган чнве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири. Адалганы кол сөстен ылгаары. Чугаага ол-ла сөстөрни катаптавазы-биле синоним чнве аттарын ажыглаары. Хуу чнве аттарынга бижик демдектерин ажыглаары. Домакка сөстөрни харылзаштырарынга чнве адының падеж хевирлерин шын ажыглаары. Нлегерлеп алган сөстөрнің сан, падеж болгаш хамаарылга хевирлерин шын тургузуп, оларны аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаары.
Чнве адының морфологтуг сайгарылгазын кылып билири.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Чнве аттарын шын ажыглавышаан, «Мээң төрөөн черим (суурум, кудумчум...)» деп темага чурумалды бижири.

Демдек ады

1. Демдек ады – тускай чугаа кезээ, ооң утказы болгаш грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хнлээлгези. Демдек аттарының тургузуунун аайы-биле бөлнктери болгаш чогаадылгазы.
Шынарының болгаш хамаарылганың демдек аттары.
Шынарының демдек аттары, оларның чадалары: өйгнде, кошкадыр, кнштелдирер.
Демдек аттарының темалыг бөлнктери: шынар-демдээн, өң-чнзгннн, хевирин, хемчээлин көргнзер демдек аттары.
Хамаарылганың демдек аттары.
Демдек адының синтаксистиг хнлээлгези.
2. Демдек аттарының утказын болгаш морфологтуг демдектерин тодарадыры. Чугаага чнвениң янзы-бнрн демдектерин, шынарын демдек аттары-биле көргнзери. Синоним, антоним болгаш доора уткалыг демдек аттарын чугааның утказынга дннштнр ажыглаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Чурук-биле ажыл. Чурук-биле ажылдаарының чурумун тайылбырлаары. Харылзаалыг чугаа тургузары.

Сан ады

1. Сан ады – тускай чугаа кезээ, ооң ниити утказы, морфологтуг демдектери болгаш синтаксистиг ролу.
Бөдннн, нарын, составтыг сан аттары.
Сан аттарының бөлнктери. Тнң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, ннрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттары болгаш оларны шын бижири. Сан адының нарын сөстер тургузарынга болгаш быжыг сөс каттыжкышкыннарынга киржилгези.

- Араб болгаш рим чурагайлар-биле айыткан сан аттарының кожумактарын шын бижири.
- Сан ады чнве ады-биле каттышканда, чнве адын чаңгыстың санынга ажыглаары. Не санын (чыл, ай, хнннн) шын ажыглаары. Чнвелерниң санын чоккшуладыр сан аттары-биле көргнзери. Сан аттарын албан езунуң база эртем чугаазынга ажыглаары.
 - Чугаа сайзырадылгазы: Тыва улустуң тоолдарында, шажын-чнднлгеде ыдыктыг саннар болгаш Тывага хамаарышкан төөгнлнт члддр (1921, 1930, 1944, 1991, 2016 дээш о.ө) дугайында кыска таныштырылга. «Ыдыктыг саннар» азы «Тываның төөгнзннде онзагайчылдар» деп кыска төлевилел тургузары (2 шак)

5 класска чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын (10 шак).

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

5-ки класстын тыва дыл кичээлдериниң календарь-тематиктиг планы.

Өөрөдилге планы-биле шупту-102 шак. Неделяда-3 шак.

	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хүнү	
			План	Факт
1	Ч/с Эге сөс «Бистиң төрөөн чуртувус. Дыл - чоннуң эртинези»	1		
Эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары				
2	Үн болгаш үжүк	1		
3	Чугаа кезектери	1		
4	Сөс каттыжыышкыны болгаш домак	1		
5	Сөзүглел	1		
6	Хыналда диктант	1		
7	Частырыглар-биле ажыл. Катаптаашкын.	1		
Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы				
8	Диалог дугайында билиг	1		
9	Монолог	1		
Фонетика. Орфоэпия. Чугаа культуразы.				
10	Фонетика дугайында билиг. Ажык үннерниң бөлүктээшкени.	1		
11	Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм)	1		
12	Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени	1		
13	Хыналда диктант			
14	Частырыглар-биле ажыл			

15	Күштүг, кошкак болгаш аяр ажык эвес үннер	1		
16	Сөс иштинге ажык эвес үннерниң өскерлири	1		
17	Слог. Тыва дылда ударение.	1		
18	Орфоэпия дугайында билиг	1		
19	Хыналда тест.	1		
Графика				
20	Алфавит дугайында билиг.	1		

21	Тыва алфавит	1		
22	ЧС. Чогаадыг «Мээң ынак башкым»	1		
23	Частырыглар-биле ажыл	1		
Орфография				
24	Сөске ажык эвес үннерниң үжүктерин шын бижири	1		
21	Й үннүг үжүктерлиг сөстөрни шын бижири	1		
22	Кадыг демдек болгаш чымчак демдектерни сөске ажыглаары	1		
23	Орфографияга катаптаашкын.	1		
24	Хыналда диктант. Садыгжызы чок садыг	1		
Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы				
25	Морфемика-дыл эртемниң кезээ	1		
26	Кожумактарның вариантылыг болуру	1		
27	Сөстүң дазылы	1		
28	Сөстүң чогаадылга кожумактары	1		
29	Төрел сөстөр	1		
30	Дөс дугайында билиг	1		
31	Хевир тургузар кожумактар	1		
32	Өскертилге кожумактары	1		
33	Хыналда ажыл. Сөс чогаадылгасынга	1		
Сөс чогаадылгасының аргалары				
34	Морфологтуг (кожумактыг арга)	1		
35	Синтаксистиг арга	1		
36	Хурааңгайлаан сөстөр	1		

37	Хыналда ажыл сөс чогаадылгазынга	1		
Лексика болгаш чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы				
38	Сөс, ооң уткалары. Лексиктиг утка болгаш билиг.	1		
39	Тыва дылдың тайылбырлыг словары.	1		
40	Орус дылдың тайылбырлыг словарлары	1		
41	Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр	1		
42	Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары	1		
43	Омонимнер. Омонимнерниң хевирлери	1		
44	Синонимнер	1		
45	Антонимнер	1		
46	Хыналда диктант. Суурувус.	1		
47	Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер	1		
48	Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары	1		
49	Фразеологизмнерниң сайгарарының чуруму			
50	Лексикага катаптаашкын	1		
Грамматика				
51	Морфология – грамматиканың бир кезээ	1		
52	ЧС Эдертиг «Кээргенчиг чечектер-дир»	1		
53	Частырыглар-биле ажыл	1		
Чүве ады. Орфография. Чугаа культуразы				
54	Чүве адының нити утказы, грамматиктиг демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	1		
55	Чүве адының тургустунар аргалары	1		
56	Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлер	1		
57	Чүве аттарының саны	1		
58	Чүве адының хамаарылга хевири, ооң кожумактарын шын бижири	1		
59	Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири	1		
60	Чүве адының падежтери. Адаарының падежи.	1		
61	Хамаарыштыларының падежи. Чүве аттарының домакка тодарадылга болуру	1		

62	Бээриниң падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
63	Онаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде болуру.	1		
64	Турарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
65	Үнериниң падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
66	Углаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
67	Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң падеж, сан кожумактарын шын бижири	1		
68	Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы	1		
69	Чүве адынга катаптаашкын	1		
70	Чүве адынга хыналда тест	1		
Демдек ады. Орфография. Чугаа культуразы				
71	Демдек ады. Ооң утказы болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	1		
72	Демдек аттарының темалыг бөлүктери	1		
73	Демдек адының чогаадылгазы. Морфологтуг арга	1		
74	Демдек адының чогаадылгазы. Синтаксистиг арга	1		
75	Демдек адының бөлүктери. Шынарның демдек аттары	1		
76	Шынарның демдек ады, ооң чадалары	1		
77	ЧС. Чогаадыг. Мээң төрөөн черим.			
78	Частырыглар-биле ажил			
79	Шынарның демдек ады. Күштелдирер чада	1		
80	Хамаарылганың демдек ады	1		
81	Демдек адынга катаптаашкын	1		
82	Чугаа чорудулгазы.	1		
83	Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы	1		
Сан ады				
84	Хыналда диктант. Тооруктаанывыс	1		
85	Сан адының утказы	1		
86	Сан адының бөлүктери	1		
87	Сан адының синтаксистиг хүлээлгези	1		

88	Сан адының нарын сөстөр болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннары тургузарынга киржилгез	1		
89	Сан адын чугаага ажыглаары	1		
90	ЧС Чогаадыг. Мээң чылымның онзагайы	1		
91	Частырыглар-биле ажыл	1		
92	Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүң ажыглалы	1		
93	Сан адының морфологтуг сайгарылгазы	1		
94	Сан адынга катаптаашкын	1		
Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын				
95	ЧС Эдертиг.	1		
96	Частырыглар-биле ажыл	1		
97	Диалог. Монолог	1		
98	Фонетика. Орфоэпия. Сөс тургузуу	1		
99	Морфология. Чүве ады. Демдек ады	1		
100	Сан ады	1		
101	Хыналда диктант. Эзирнүң өлгени.	1		
102	Частырыглар-биле ажыл	1		

11 КЛАСС (68 шак)

Дыл эртемнүн дугайында билиглер (2 шак)

- 1 Дыл эртеми болгаш ооң бөлүктери. Тыва дылды шинчилеп келгенинүн кыска төөгүзү. Тыва дылдың шинчилекчилери, оларның ажылдары.
- 2 Дыл эртеминүн дугайында билиглерин түңнээри. Тыва дылды шинчилеп келгенинүн кыска төөгүнүн, тыва дылдың шинчилекчилеринүн, оларның эртем ажылдарының кол угланыышкыннарын билири.

Орфография. Чугаа культуразы. (2 шак)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шак)

1. Орфография дугайында билиг. Тыва орфографияның нндезиннери (фонетиктиг, морфологтуг, этимологтуг, чаңчылчаан, иероглифтиг), фонетика-морфологтуг барымдаа – тыва орфографияның кол нндезини. Нстннде принциптерге нндезилеттинген шын бижилге днрнмнери. Дефистеп бижиир нарын сөстөр. Шын бижилгениң берге таварылгалары.
2. Сөсте орфограммаларны тыпкаш, шын бижилгезин тайылбырлаары. Орфографтыг болгаш өске-даа словарьларны ажыглаары. Орфографтыг сайгарылганы кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Улусчу болгаш өг-бнле чаңчылдарынга даянып, «Өг-бүле – улуг деткимче», «Өгбелерим өдрөөндөн...», «Оран-таңдым ачызында», «Хннднлежип билири – өг-бнлениң быжыг дөзн» дээн чижектиг мөзн-бнднш таварының бирээзинге угаап боданыышкынның чогаадыг бижири.

Дыл болгаш культура (2 шаг)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шаг)

1. Дылда чоннуң төөгүн болгаш культуразының илереттингени. Тыва чоннуң культура, төөгн, география, езу-чаңчылдар талазы-биле темаларга бижиттинген номнар.
2. Тываның төөгүн болгаш культурулу чанчылдарын көргнскен чамдык сөстөрнүн болгаш чугааларның тывылган төөгнн дугайында дыңнадылгаларны белеткээри, тайылбыр словарьларны болгаш өске-даа тайылбыр номнарны ажыглаары. Янзы-бнрн бижимел барымдаалардан Тываның культура, төөгн, география, езу-чаңчылдар талазы-биле темаларга бижиттинген медээлерни дилеп тывары; тус черниң материалынга даянып, өөренип көргн чннлдерин тайылбырлаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Кижиниң аас-кежи чндел?» деп темага дискуссия чорудары.

Синтаксис, ооң-биле холбашкан пунктуация (17 шаг)

Чугаа сайзырадылгазы (1 шаг)

Сөс каттыжышкыннары.

1. Сөс каттыжышкыннарының дугайында билиг, ооң кезектериниң аразында холбажыр аргалары.
2. Сөс каттыжышкыннарының өзек болгаш чагырткан сөстен тургустунарын, оларның аразында холбааларын тайылбырлаары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Кижиниң амыдырал, салым-чол болгаш чурттаарының сорулгаларының дугайында бодалдарынга даянып, «Амыдыралга шын орукту кажан шилиирил?» деп угаап боданышкынның чогаадыг бижиири.

Бөдүүн домак.

1. Бөдүүн домак. Домак кижигннери, оларның илереттинери. Бөдүүн домактарның янзылары. Домак-сөстөр.
2. Домакта сөстөрнүн туржун ылгап, тодарадыры. Домак кижигннериниң кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин билири. Бөдүүн домактың синтаксис-морфологтуг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Эрткен болгаш амгы неде делегей байдалын өөренип көрбншаан, «Чоннар аразында найыралдың журдузазы» деп темага сайгарылга-деңнелгелиг бодалды бижиири.

Нарынчылтынган домактар.

1. Чаңгыс аймак болгаш тускайлаан кижигннер, адалга болгаш кириилделер-биле нарынчылтынган домактар, оларга бижик демдектери.
2. Нарынчылтынган домактарның нарын домактан ылгалын билип, оларга бижик демдектерин шын салыры. Ук домактарның аялгазын болгаш оларны ажыглаарының этикедин сагыры. Чугаага кириилде сөстөрнүн болгаш домактарны бодунуң чугаалап турар чннлнге хамаарылгазын илередир арга кылдыр хереглээри.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Публицистика стилинге аныак-өскенге нлегер-чижек болуп чоруур кижиниң дугайында «Чонунуң хннднткелин чаалап алган» деп темага угаап боданышкынның чогаадыг бижиири.

Нарын домак, аңаа хамаарышкан пунктуация

Чугаа сайзырадылгазы (2 шаг)

Чагырышпаан нарын домак.

1. Нарын домактарның хевирлери. Чагырышпаан нарын домактарда кирип турар бөдннн домактарның утка талазы-биле харылзаазы, ону илередир аргалары. Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин салыры.
2. Чагырышпаан нарын домактарның кезектериниң аразында харылзаазын илередири. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: «Аалга келген улус-биле чугаа», «Улуг назылыг кижини-биле чугаа чорудары», «Бичии уругларга көгнднп чнве чугаалаары», «Албан черинге чугаа кылыры» дээш оон-даа өске чугаа этикединге хамаарышкан темаларга рольдуг оюннарны чорудары.

Чагырышкан нарын домак

1. Чагырышкан нарын домактарда кирип турар бөдннн домактарның утка талазы-биле харылзаазы. Чагырышкан нарын домактың тургузуу, кол болгаш тайылбыр домактар; тайылбыр домактың туружу; кол болгаш тайылбыр домактарның янзылары, холбажыр аргалары. Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектери.
2. Чагырышкан нарын домактарның кезектериниң холбажыр аргаларын, тайылбыр домактарның янзыларын билири. Ук домактарны шын аялга-биле номчууру. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарны ажыглавышаан, бодунуң дуржулгазынга, эскериглеринге даянып, «Улуг кижиниң чугаазында ужур-ла бар...» деп темага угаап боданышкынның чогаадыг бижири.

Нарын синтаксистиг конструкциялар

1. Нарын синтаксистиг конструкцияларның (хөй кезектерлиг нарын домактарның) тургузуу, кезектериниң аразында харылзаалар. Оларга бижик демдектери.
2. Сөзгнлелде нарын синтаксистиг конструкцияларны тодарадып, шын аялга-биле номчууру. Нарын синтаксистиг конструкцияларны тургузары. Нарын синтаксистиг конструкцияларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Нарын синтаксистиг конструкцияларны ажыглавышаан, «Мергежил шилип алыры – харысалгалыг базым» деп темага угаап боданышкынның чогаадыг бижири.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары. (2 шак)

1. Дорт болгаш доора чугаа - өске кижиниң чугаазын дамчыдарының аргалары. Дорт чугаага бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактарга нн аянының ужур-дузазы. Цитаталар. Цитаталарны аас болгаш бижимел чугааның янзы-бнрн хевирлеринге ажыглаарының аргалары.
2. Дорт болгаш доора чугааны ылгаары. Дорт болгаш доора чугааны аас болгаш бижимел чугаазынга ажыглап, дорт чугааны доора чугаа-биле солууру. Бижимел болгаш аас чугаага цитаталарны шын ажыглаары. Оларга бижик демдектерин шын салыры. Дорт чугааның чугаа, чечен чогаал, публицистика стильдеринде ажыглаанын хайгаараары.
3. Чугаа сайзырадылгазы: Дорт болгаш доора чугааны, цитаталарны, нлегер домактарны ажыглавышаан, «Ада-иемниң сагыш-човаашкынының ачызында...» деп темага угаап боданышкынның чогаадыг бижири.

Пунктуация. (1 шак)

1. Пунктуация дугайында билиг. Тыва пунктуацияның нндезиннери, кол днрнмнери. Чаңгыс черге ийи-нш бижик демдектерин хереглээр таварылгалар.

2. Бижимел ажилдарга пунктограммаларны шын салыры, днрнмнерни сагыры.
3. Чугаа сайзырадылгазы: тыва дылда ннген чечен чогаал номанрындан пунктуастыг частырыгларны тып, оларны эдери. Ол бижик демдектерин шын салыр днрнмнерин тайылбырлаары.

Сөзүглел (4 шак)

- 1 Сөзнглел дугайында билиг, сөзнглелдин кол демдектери (кезектерге чардынары, уткалыг кезек болуру, харылзаалы). Сөзнглелде домактарның болгаш кезектерниң харылзашкан аргалары. Абзацтың сөзнглелдин кезектеринге чардынар аргазы болуру. Чечен чогаал стилиниң өске стильдерден оназагайы. Сөзнглелде чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын кылдыр бижиттинген детальдарны сайгарар чуруму.
- 2 Сөзнглелдин кол демдектери, кезектериниң дугайында эки билири. Ооң дылының онзагайын сайгарар чурумну билири. Сөзнглел тургузарының негелделерин сагыры (угаап бодаанын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага днншкээн дээш о.ө.).
- 3 Чугаа сайзырадылгазы: «Келир не – мээң нем» деп темага угаап боданыышкын хевирлиг чогаадыг бжиир. Ук чогаадыгга нениң мөңгезин, кижиниң назыны чнден хамааржырын, чурттаарының сорулгаларын, бодунуң незинге төлептиг болурунун дугайында бодалдарын илередип, уран аргаларны, цитаталарны шын ажыглап билири.

11-ги класстың тыва дыл кичээлдериниң календарь-тематиктиг планы.

Өөрөдилге планы-биле шупту-68 шак, неделяда-2 шак

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Ай, хннг	
			План	Факт
Орфография.				
1	Шын бижилгениң берге таварылгалары.	1		
2	Шын бижилгениң берге таварылгалары. Т-Д, П-Б деп нннерни шын бжиيري.	1		
3	Й үннүг үжүктерни шын бжиيري.	1		
4	Өк-биле адаар ажык үннерни шын бжиيري	1		
5	Долу болгаш долу эвес ассимиляция	1		
6	Хуу аттарны болгаш нарын сөстөрни шын бжиيري	1		
7	Аңгы бжиир нарын сөстөр	1		
8	Тыва орфографияның үндезиннери	1		
9	Хыналда ажыл: Шын бижилгениң берге таварылгаларыңга.	1		
10	Дефистеп бжиир нарын сөстөр	1		
11	Хыналда диктант.	1		
12	Частырыглар-биле ажыл	1		
Синтаксис болгаш пунктуация				

13	Синтаксис болгаш пунктуация. Сөс каттыжыышкыны.	2		
15	Бөдүүн болгаш нарын сөс каттыжыышкыны	1		
16	Бөдүүн домак. Домактың чугула кежигннери.	1		
17	Домактың ийиги черге кежигннери.	1		
18	Домакта сөстөрнүң туружу.	1		
19	ЧС Чогаадыг: Баглааш-ыдыктыг эдилел	1		
20	Частырыглар-биле ажыл	1		
21	Бөдүүн домактың янзылары: Чаңгыс составтыг домак. Тодаргай арынныг домак. Тодаргай эвес арынныг домак.	2		
23	Ниити арынныг домак. Ат домактары.	1		
24	Домак сөстөр. Делгереңгей болгаш делгереңгей эвес домактар.	1		
25	Зачет кичээл: Бөдүүн домактарның янзыларынга	1		
26	Хыналда диктант.	1		
27	Частырыглар-биле ажыл	1		
	<u>Нарынчылтынган домактар.</u>			
28	Чаңгыс аймак кежигннер-биле нарынчылтынган домактар.	1		
29	Тускайлаан кежигннер-биле нарынчылтынган домактар	1		
30	Адалгаларлыг, киирилде сөстөрлиг домактар.	1		
31	Киирилде домактар-биле нарынчылтынган домактар.	1		
32	Хыналда диктант.	1		
33	Частырыглар-биле ажыл	1		
34	Нарын домак. Чагырышпаан нарын домак	2		
35	Чагырышкан нарын домактың янзылары	1		
36	Үениң тайылбыр домаа. Кол домакка катчыр аргазы	1		
37	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа	1		
38	Деңнелгениң тайылбыр домаа	1		
39	Туруштуң тайылбыр домаа	1		
40	Даар байдалдың тайылбыр домаа	1		
41	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа	1		
42	Сорулганың тайылбыр домаа	1		
43	Чылдагаанның тайылбыр домаа	1		
44	Сөзгүлел-биле ажыл "Куу"	1		
45	Чагырышкан нарын домактың янзыларынга хыналда ажыл	1		
46	Частырыглар-биле ажыл. Катаптаашкын	1		
47	Нарын синтаксистиг конструкция	1		
48	Нарын синтаксистиг конструкция тургузуу, кезектериниң аразында харылзаазы	1		

49	Нарын синтаксистиг конструкцияга бижик демдектерин салыры	1		
50	Мониторинг-хыналда. Грамматиктиг сайгарылгалар.	1		
51	ЧС.Чогаадыг "Кижини назыны харааданчыг кыска"	1		
52	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар: дорт чугаа, доора чугаа, авторнуң сөзү	1		
53	Диалогка бижик демдектерин салыры	1		
54	Чогаадыг-боданыышкын «Школаны доозуп тура..»			
55	Частырыглар-биле ажыл. Катаптаашкын.	1		
56	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар: цитата, диалог, монолог Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга бижик демдектерин салыры	1		
57	Пунктуация	1		
58	Эдертиг Тооруктаанывыс	1		
59	Частырыглар-биле ажыл.	1		
Сөзүглел				
60	Сөзүглел. Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглел-биле ажыл "Үер"	1		
61	Абзац. Бижимел чугааның янзылары: тоожушкун, чурумал, угаап бодаашкын	1		
62	Тезис, конспект, реферат, аннотация, рецензия	1		
63	Чугааның стильдери. Албан-херек бижиктери Албан-херек бижиктери: хол нжнн, билдириишкин.	1		
64	Справка, тайылбыр, албан-херек бижии, илеткел бижик.	1		
65	Шынзылганы бижиириниң негелделери. Протокол бижиириниң чуруму	1		
66	ЧС Чогаадыг: Тыва дылдың сөөлгү үеде байдалы	1		
67	Хыналда диктант.	1		
68	Частырыглар-биле ажыл. Туннел катаптаашкын.	1		